

provincie :: Utrecht

gemeente Houten

LANDSCHAP ERFGOED UTRECHT

Fietsen door verdwenen rivieren

Drie fietsroutes langs aardkundige verschijnselen
in de gemeente Houten

*Rondje Schalkwijk en
Tull en 't Waal*

Samen maken we Utrecht mooier

VOORWOORD

... een deel van het boekje uit 2007. Dít boekje heeft betrekking op één van de fietsroutes. Voor het originele boekje, zie achterin. Wellicht zijn er ondertussen wat zaken veranderd, je kunt dit doorgeven aan info@geopark-heuvelrug.nl, waarvoor dank

Beste fietser,

Voor u ligt het boekje “fietsen door verdwenen rivieren; drie fietsroutes langs aardkundige verschijnselen in de gemeente Houten”. Met het schrijven van dit boekje heten we u welkom in de wondere wereld van de aardkunde. Aardkundige elementen zijn die elementen in het landschap die ons iets vertellen over de natuurlijke ontstaansgeschiedenis van het landschap. In de gemeente Houten hebben inmiddels verdwenen rivieren een belangrijke rol gehad in die ontstaansgeschiedenis en daarmee in de cultuurhistorische ontwikkeling van het landschap. Aardkundige elementen zijn vaak moeilijk in het landschap te herkennen. Wanneer u echter weet waar u op moet letten gaat er een wereld voor u open!

Wij wensen u veel fiets- en leesplezier op deze ontdekkingsstocht!

De auteurs,

Anton Brombacher, provincie Utrecht

Ronald van Diessen, gemeente Houten

Eefje Smit, Landschap Erfgoed Utrecht

Juli 2007

Over dit boekje:

- De drie lussen kunnen los van elkaar gefietst worden
- Voor een goed begrip van de route doet u er goed aan eerst het algemene gedeelte te lezen
- Een cursief woord in de tekst bij de excursiepunten wordt verklaard in het algemene gedeelte

*Dit boekje is tot stand gekomen dankzij bijdragen van
de provincie Utrecht, gemeente Houten
en de Nationale Postcode Loterij.*

DE BODEM ALS GESCHIEDENISBOEK

De bodem herbergt een schat aan informatie. Informatie over hoe het landschap er bijvoorbeeld 2000 of 5000 jaar geleden uitzag. Wat was de rol van de mens in dit landschap, en wat vinden we hiervan terug in de ondergrond? Het landschap rond Houten is ogenschijnlijk vlak. Maar als u goed kijkt ziet u toch hoogteverschillen. Verschillen van niet meer dan een paar meter maar wel van wezenlijk belang voor de manier waarop de mens in het verleden met het landschap omging.

Bij deze fietsexcursies rond Houten gaan we op zoek naar deze hoogteverschillen. En vooral naar het verhaal dat hierachter, of beter gezegd hieronder in de bodem, schuilgaat. We gebruiken bodem en reliëf als een geschiedenisboek. Een geschiedenisboek met een eigen taal die je al fietsend stukje bij beetje gaat leren lezen. In de gemeente Houten bepaalden de afgelopen 5000 jaar de rivieren voor een belangrijk deel deze geschiedenis.

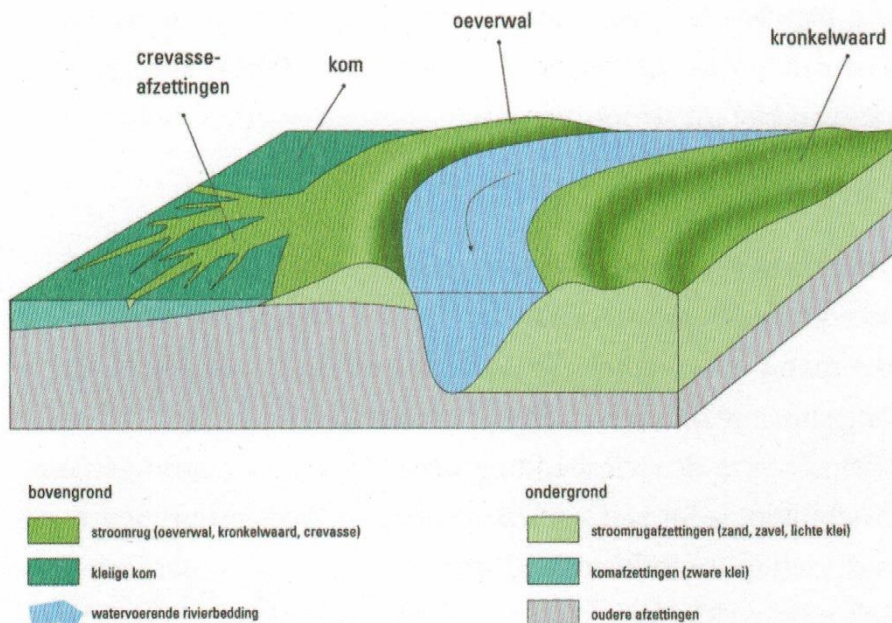
HOE RIVIEREN STROMEN

Van oudsher vinden rivieren in het laag gelegen Nederland hun weg naar zee. Vroeger, voor de bedijkingen, waren zij vrij om te stromen waar het landschap dat toeliet. Hierbij werd grind, zand en klei uit stroomopwaarts gelegen gebieden meegevoerd en achtergelaten.

In het laag gelegen Nederland waar de rivier bijna de zee bereikt, neemt de stroomsnelheid van het rivierwater af. Stromend water kan veel materiaal meevoeren. Gaat water langzamer stromen dan blijft dit materiaal (sediment) achter. Niet alleen in de rivierbedding maar door overstromingen ook daarbuiten. Ieder jaar traden rivieren wel buiten hun oevers en bedekten grote stukken land met water. Met dit water kwam ook zand en klei buiten de rivierbedding terecht.

Als een onbedijkte rivier buiten haar oevers treedt, zet zich telkens een laagje zand langs de rivierbedding af. Doordat dit jaren en jaren achtereen gebeurt hogen de oevers steeds op en ontstaan uiteindelijk de zogenaamde oeverwallen. Verder van de rivier vandaan, in de lager gelegen gebieden komt het water tot rust waardoor ook de kleinere deeltjes, de kleideeltjes, kunnen bezinken. Op deze plekken, ook wel de kommen genoemd, ontstond in de loop der eeuwen een dik pakket rivierklei. Het zandige materiaal dat in de nabijheid van de rivier werd afgezet en waardoor de rivier steeds iets hoger kwam te liggen, noemen we de stroomrug. Deze stroomruggen steken nu tot enkele meters boven hun omgeving (de kommen) uit. Dit effect is versterkt doordat de natte en soms venige kommen door ontwatering zijn gedaald (ingeklonken).

Wanneer een rivier niet door dijken en kribben in toom wordt gehouden, gaat ze haar eigen weg. In een laag gelegen land als Nederland stroomt de rivier betrekkelijk rustig en vormt daarbij grote rivierbochten (meanders). Ook komt het soms voor dat een rivier bij hoge waterstanden door haar oeverwallen heen breekt en een nieuwe (lagere) weg naar zee vindt; zo'n rivierverslegging heet een avulsie.

Na een avulsie is de oude bedding niet langer in gebruik en verlandt. Wat overblijft is een verlaten bedding, meestal opgevuld met klei en veen en soms nog watervoerend in de vorm van een smalle sloot. Doordat de mens de rivier heeft vastgelegd met dijken en kribben treden avulsies tegenwoordig niet meer op. De figuur op pagina 6 geeft de kenmerken van een laaglandrivier schematisch weer.

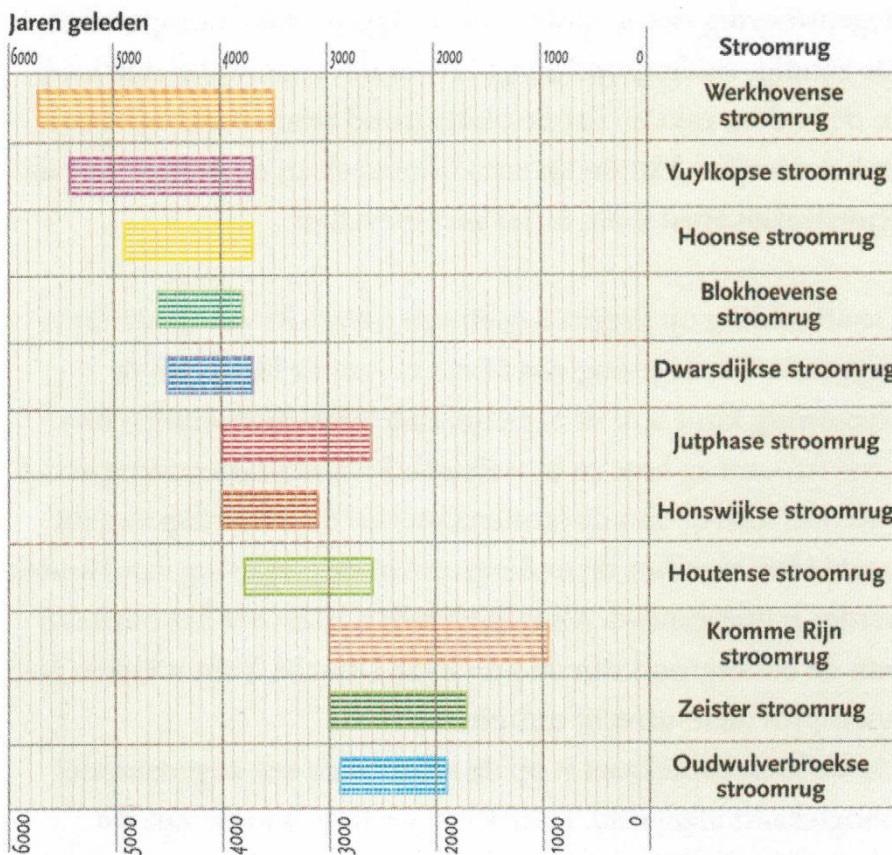
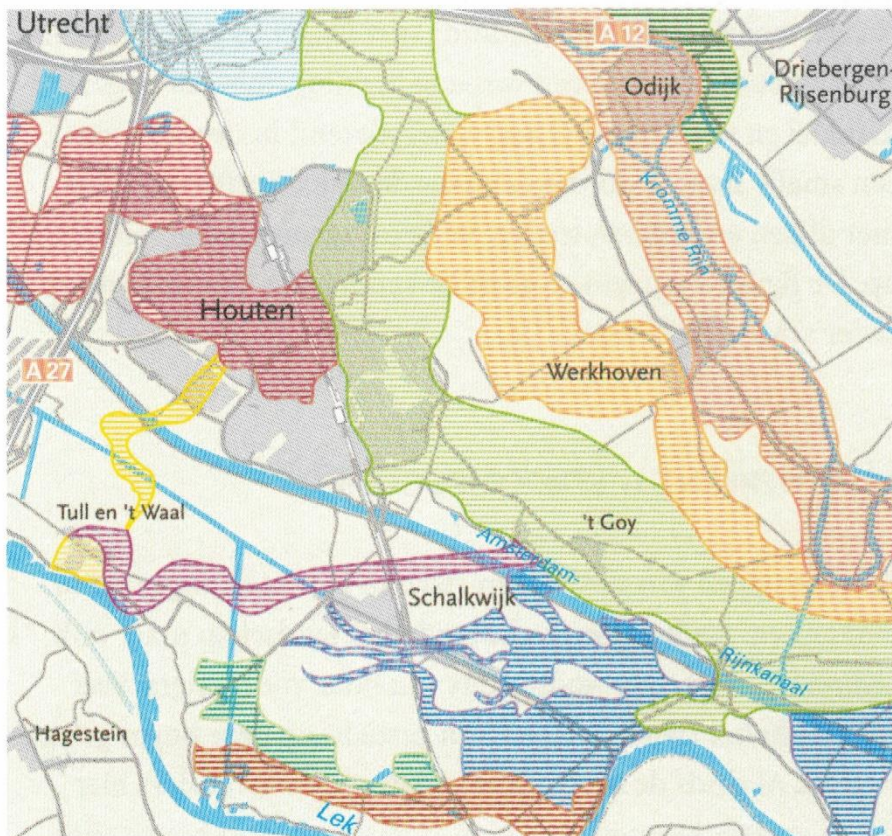
HOE HERKENT U STROOMRUGGEN?

Stroomruggen van verdwenen rivieren zijn vaak nog goed te herkennen. Als hoogteverschillen in het landschap maar ook indirect als favoriete woonplaats van onze voorouders. Veel dorpen in het rivierengebied zijn gesticht op deze hoger gelegen ruggen. Al sinds de bronstijd zochten onze voorouders hier droge voeten. Dorpen als 't Goy, Houten en Werkhoven zijn daar voorbeelden van.

Tegenwoordig ziet u op de stroomruggen vaak boomgaarden. De zandige ondergrond zorgt ervoor dat regenwater makkelijk in de bodem zakt en dat de ondergrond relatief snel opwarmt in het voorjaar. Dat de Krommerijnstreek en de Betuwe het als fruitstreken goed doen is dus niet toevallig!

De afbeelding op pagina 8 geeft een overzicht van de stroomruggen in de omgeving van Houten. Aan de kleur van de stroomrug kunt u in de bijbehorende tabel terugvinden hoe deze stroomrug heet en in welke periode deze stroomrug actief was. Het kaartje aan de binnenkant van de achterflap van dit boekje laat zien hoe de ondergrond in de omgeving van Houten verder is opgebouwd. Als u meer wilt weten over het ontstaan van de ondergrond van de provincie Utrecht, kunt u kijken op www.provincie-utrecht.nl/buiteninbeeld.

Op de losse routekaart is op de achterzijde een zogenaamde hoogtekaart afgebeeld. Deze kaart geeft de hoogte van het maaiveld aan. Hierop zijn bijvoorbeeld de oude rivierlopen vaak goed herkenbaar als een geulvormige laagte.

Route C: **Schalkwijk en Tull en 't Waal;** **Kommen en actieve riviersystemen**

Tijdens het fietsen van deze route zult u het landschap rondom Schalkwijk en Tull en 't Waal een stuk beter leren kennen. U ontdekt wat de kerk van Schalkwijk te maken heeft met een kolkende rivier, hoe het rivierenlandschap ons hielp om het land te verdedigen, hoe de rivier de bodem laat golven en welke wielen nooit onder uw fiets zullen passen!

Startpunt van de route: Het startpunt van deze route is op de Brink van Schalkwijk.

Lengte van de route: circa 19 kilometer

Parkeergelegenheid: Achter de kerk bevinden zich parkeerplaatsen voor de auto. Dit staat aan het begin met een verkeersbord met een blauwe P aangegeven. Rij daarvoor het smalle pad af (Kerkweg).

Horeca onderweg: Tussen excursiepunt C1 en C7 ligt aan de Jonkheer Ramweg 22 een eetcafé, waar u wat kunt eten en drinken.

Excursiepunt C 1. De Brink

Waar sta ik?

U staat nu op de Brink in Schalkwijk; het oudste deel van het lintdorp Schalkwijk.

Wat zie ik?

De Brink in Schalkwijk ligt wat hoger dan de directe omgeving. Door de aanwezige bebouwing op de Brink is de lager gelegen omgeving niet goed te zien. Tussen de huisnummers 11 en 13 links van de kerk kunt u toch een glimp opvangen. U ziet dat de kerk op een kleine verhoging staat. Op de steiger bevinden zich een waterpomp en een beeld van een wassende vrouw.

i *Wat is dat?*

In de nabijheid van de Brink stroomde zo'n 4000 jaar geleden een zijriviertje van een van de hoofdlopen van de Rijn. Bij een extreem hoge waterstand is deze rivier ooit door zijn oeverwal heen gebroken. Dit doorbraakgeultje heet een *crevasse*.

De crevasse zette zand af, wat als een hoger deel in het gebied achterbleef. Als start voor de ontginning van het natte moeras van Schalkwijk, werd rond 1130 de Schalkwijksewetering gegraven. Het centrale deel van Schalkwijk werd als eerste ontgonnen met aan de noordzijde van de Schalkwijksewetering ontginningsgebied Bieshaar en ten zuiden ontginningsgebied Tetwijk.

Ergens in de 12e eeuw werd een locatie gezocht voor de bouw van de Schalkwijkse kerk. Deze kerk moest op een centrale plek in het ontginningsgebied worden gebouwd. De meest voor de hand liggende locatie leek in het midden van de twee kilometer brede ontginning, langs de Schalkwijksewetering. Toch werd de kerk uiteindelijk meer naar het oosten gebouwd. Waarschijnlijk bepaalde de oost-west lopende crevasserug, die de Schalkwijksewetering precies kruist op de plek waar de kerk nu staat, deze locatie. Het stabiele zand van de crevasserug was uitermate geschikt om een zwaar, stenen kerkje te funderen. Een kerkje op een voormalige doorbraak van de rivier dus!

Ga vanaf de Brink rechtsaf (Provincialeweg) en na 270 meter rechts het stenen brugje over en direct weer links (Overeind).

Excursiepunt C 2. Overeind

Fiets over het Overeind naar de rivier De Lek. Sta eens even stil op de open plek tussen de huisnummers 61 en 64.

Waar sta ik?

U staat nu op het Overeind en kijkt tussen de boerderijen naar het zuiden.

Wat zie ik?

Tussen de boerderijen door ziet u lange smalle weilanden, met daarachter de spoorlijn Utrecht - 's Hertogenbosch. Langs de weg staan diverse fraaie boerderijen, enigszins schuin georiënteerd op de Schalkwijksewetering.

Cope-ontginningen

De bisschop van Utrecht maakte in de 11e en 12e eeuw aanspraak op de zogenaamde 'woeste gronden' die zich in de moerassige kommen van Schalkwijk bevonden. Door de behoefte aan meer grond als gevolg van de bevolkingsgroei nam de bisschop van Utrecht meestal het initiatief tot een ontginning.

Voor de uitvoering daarvan had hij vele extra handen nodig. Die 'extra handjes' werden verkregen door de 'cope' toe te passen. Door de 'verkoop' van het recht om een stuk woeste grond te ontginnen, kon de bisschop aan geld komen. De grond bleef dan formeel eigendom van de bisschop, maar de 'copers' kregen tegen een jaarlijkse betaling van symbolische vergoeding de vrijwel onbeperkte beschikking over de gronden.

Voorwaarden voor de ontginning was het regelen van de afwatering. Daarom werd volgens een bepaald patroon ontgonnen. Vanuit een bestaande kade (in dit geval de Lange Uitweg) begon men de percelen of de slagen uit te zetten. Steeds parallel aan de kade werden vervolgens kavelsloten gegraven. De sloten waterden in de kom van Schalkwijk af op de Schalkwijksewetering. Op de kop van de kavels langs de Schalkwijksewetering werden boerderijen gebouwd.

i *Wat is dat?*

De lange smalle weilanden aan beiden zijden van de Schalkwijksewetering zijn volgens een vast patroon ontgonnen. Deze manier van ontginnen wordt ook wel cope-ontginning genoemd (zie kader op pagina 42).

 Steek aan het einde van het Overeind, schuin over naar het fietspad richting de Lekdijk. Ga rechtsaf op de Lekdijk. Vervolg de route over de Lekdijk richting Tull en 't Waal. Ga onder de spoorlijn door en weer bovenaan de dijk stopt u links van de weg, tegenover de oprit van de witte boerderij. Er is daar een kleine verbreding van de berm met gras.

Excursiepunt C 3 Lekdijk bij de Steenwaard

 Waar sta ik?
U staat nu ter hoogte van natuurontwikkelingsgebied de Steenwaard.

 Wat zie ik?
Als u richting de Lek kijkt, ziet u voor u een grote waterplas. Dit is een gegraven nevengeul van de Lek. In de waterplas komen veel verschillende soorten watervogels voor.

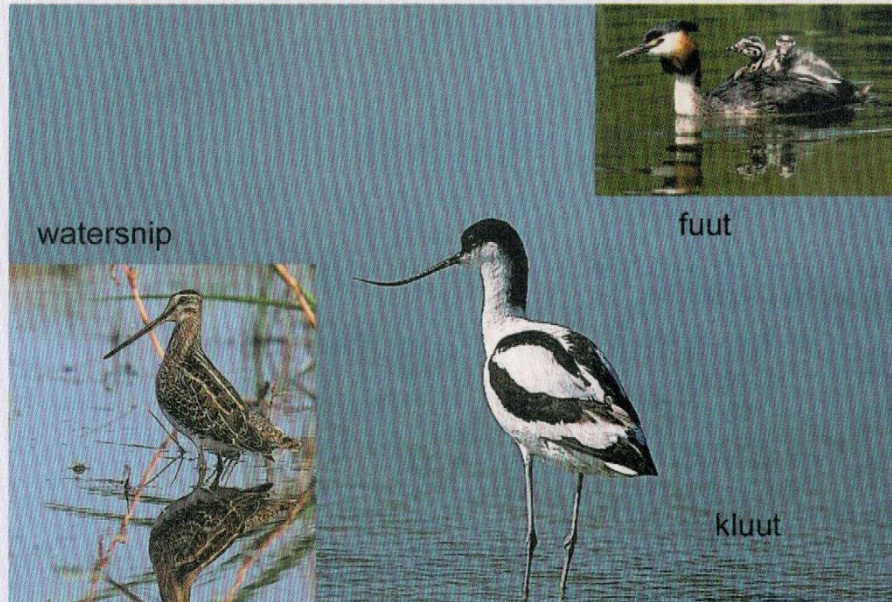
Wat is dat?

In 2001 is de aanleg van natuurgebied de Steenwaard voltooid. Daarvoor werd de Steenwaard gebruikt als agrarisch land en waren er koeien op te vinden. Omdat de Rijn de laatste jaren te maken krijgt met steeds hogere waterstanden, moesten plannen worden gemaakt om te voorkomen dat de dijken doorbreken. Hiervoor is het programma 'Ruimte voor de Rivier' ontwikkeld. Het verhogen van de dijken is een oplossing, maar helaas alleen een tijdelijke oplossing. Verhogen van dijken kan om technische en ruimtelijke redenen niet tot ongekeerde hoogte blijven doorgaan. Het idee achter 'Ruimte voor de Rivier' is het creëren van opvangmogelijkheden voor hoog water binnen de dijken. In de Steenwaard is een grote nevengeul gegraven die er bij hoog water voor moet zorgen dat het water tijdelijk in deze nevengeul kan worden vastgehouden.

Het is daarvoor belangrijk dat allerlei belemmerende obstakels uit de uiterwaarden worden verwijderd. Dit vergroot de doorstroming van het water. Naast waterberging is de nevengeul natuurlijk ook interessant voor de natuur en de recreant. Door de aanleg van de nevengeul zijn goede mogelijkheden ontstaan voor de ontwikkeling van verschillende plantensoorten en dier-

soorten, zoals lisdodde, zegge, liesgras, ooibossen, oeverzwaluwen, ijsvogels, vele weidevogels en rugstreeppadden.

Als u richting de spoorbrug kijkt, ziet u aan de overzijde van de plas een steile overgang van water naar land. Deze steile oevers vormen een onderdeel van de actieve rivier. Onder andere door het schuren van het water stort er zo nu en dan een stuk van deze steile kant in en ontstaat steeds opnieuw een onbegroeide, steile rand. Oeverzwaluwen en ijsvogels gebruiken zulke steilranden langs het water om hun nesten in te bouwen.

Fiets nu verder over de Lekdijk. De rivier komt steeds dichterbij de dijk. Hier zijn de kribben goed te zien; dit zijn de stenen stroken die haaks op de rivier staan. Deze zijn ervoor bedoeld om de waterstroom te concentreren. Het water stroomt daardoor sneller waardoor de vaargeul minder snel dichtslibt. Door het op deze manier sturen van het water wordt het afschuren van de dijken door het water voorkomen en blijft de rivier op zijn plek. Fiets verder tot u van de Lekdijk wordt afgeleid. Stop na een scherpe bocht naar links, iets verder bij het klinkerpad aan de rechterkant.

Excursiepunt C 4 Lekdijk bij fort Honswijk

Waar sta ik?

U staat aan het begin van de zogenoemde Gedekte Gemeenschapsweg, tussen fort Honswijk en lunet De Snel in.

Wat zie ik?

Als u naar het noorden kijkt, ziet u twee lange rijen populieren met daartussen een kanaal. Achter de woning ligt links van het kanaal een aarden wal. Kijkt u naar het zuiden dan ziet u een breed water met daarachter een bosschage.

Wat is dat?

Achter de bosschages in het zuiden ligt fort Honswijk. Het kanaal aan de noordzijde is het inundatiekanaal, met rechts daarvan lunet De Snel. De aarden wal links van het kanaal, inclusief de weg links daarvan, is de Gedekte Gemeenschapsweg. Al deze elementen maken onderdeel uit van de Nieuwe Hollandse Waterlinie. Meer daarover leest u in het kader op pagina 18.

De locaties van de forten hangen nauw samen met de hoogteverschillen in de bodem. Zowel fort Honswijk als lunet De Snel liggen op hoger gelegen stroomruggen. Fort Honswijk verdedigde de hoger gelegen oeverwal tegen een aanval vanaf de Lek en Lunet De Snel zorgde voor de verdediging van de oeverwal langs de Lek. Het inundatiekanaal zorgde voor de snelle aanvoer van water uit de Lek om het achterland onder water te zetten (inunderen). De aarden wal maakte een beschutte overtocht van het fort Werk aan de Korte Uitweg naar fort Honswijk op de weg erlangs mogelijk. Een veilig pad voor de manschappen en de lokale gemeenschap. Vandaar ook de naam: Gedekte Gemeenschapsweg.

Fort Honswijk en het inundatiekanaal hadden in principe op meerdere plaatsen langs de Lek aangelegd kunnen worden. De reden dat voor deze locatie is gekozen heeft te maken met de natuurlijke ondergrond. Op deze plaats langs de Lek was de oeverwal lager dan op andere plaatsen. Om geen onnodige kosten te maken voor de graafwerkzaamheden werd de laagste plaats in de oeverwal gekozen.

Na een klim met de fiets wordt bovenaan de Lekdijk de Lek weer zichtbaar. Vervolg de route over de Lekdijk en stop nog even links van de weg tegenover huisnummers 66/68.

Excursiepunt C 5 Lekdijk bij de kronkelwaarden

Waar sta ik?

U staat op de Lekdijk, tegenover huisnummer 66/68 op de verbreding links van de weg.

Wat zie ik?

Wanneer u richting de rivier de Lek kijkt ziet u in de uiterwaarden de bodem licht golven. Links van u ziet u een oude sloot die richting de Lek loopt.

i *Wat is dat?*

In de uiterwaarden voor u zijn *kronkelwaarden* zichtbaar in de lichte golving van het maaiveld. Dit golvende patroon kon ontstaan doordat in de binnenbochten van rivieren zand en klei werd afgezet in de vorm van oeverwalletjes. In de buitenbocht werd de oever juist uitgeschuurd. Hierdoor verplaatste de rivier zich steeds verder in de richting van de buitenbocht terwijl er aan de binnenbocht een opeenvolging van oeverwallen ontstond. Dit patroon van oeverwallen met daartussen geulvormige laagtes wordt een kronkelwaard genoemd. Door allerlei graafwerkzaamheden in de uiterwaarden zijn veel kronkelwaarden verdwenen en zijn deze een zeldzaam goed aan het worden.

Links van u ziet u een oude sloot die richting de Lek loopt met daarnaast een raster en verderop een aantal rijen van meidoorn. Deze sloot is een van de weinige sloten in de uiterwaarden die nog dateert van voor de aanleg van de Lekdijk. In die tijd liepen de sloten tot aan de huidige zomerdijk. Achter de woning loopt deze sloot door. Deze sloot dateert vermoedelijk uit de 10e eeuw. Een waardevolle cultuurhistorische structuur.

Door werkzaamheden in de uiterwaarden verdwijnen steeds meer kronkelwaarden en cultuurhistorische structuren uit de uiterwaarden.

 Fiets verder richting Tull en 't Waal. Iets verderop ligt een enorme afgraving van de uiterwaarden. Hier wordt een recreatieplas aangelegd, die naast recreatieve en natuurdoelen ook ruimte aan het rivierwater moet geven.

Excursiepunt C 6. Lekdijk

 Waar sta ik?
Het laatste excursiepunt langs de Lekdijk ligt ter hoogte van de oude veerwoning (oud Slijkerveer) op nummer 78, aan linkerkant van de Lekdijk.

 Wat zie ik?
Links staat tegen de dijk het oude veerhuis. Aan de andere kant van de dijk ziet u twee kleine waterplasjes.

Wat is dat?

Op 1 januari 1624 vond op deze plek een enorme dijkdoorbraak plaats. Tot aan Amsterdam stond er water. Aan de twee wielen (de waterplasjes achter de dijk) is te zien dat er twee dijkdoorbraken plaatsvonden. Ook in 1496 vond hier al een dijkdoorbraak plaats. Bij deze doorbraken stroomde het water met kracht door de gaten in de dijk en kolkte daarbij het materiaal direct achter de dijk weg. Hierdoor ontstonden meters diepe kolkgaten, ook wel wielen genoemd. Richting het noorden is de grond die uit de kolkgaten kwam weer afgezet.

Dit zijn de overslaggronden (zie de kaart op de achterflap). Vaak werd naderhand de dijk om de wielen heen gelegd omdat deze te diep waren om te dempen. Deze wielen zijn in 2007 beter zichtbaar gemaakt. De foto op pagina 50 laat de kracht van het water zien bij de dijkdoorbraken in 1953 in Zeeland.

Bovenstaande afbeelding toont het dijkherstel in Tull en 't Waal na de dijkdoorbraak in 1624.

Vervolg de route over de Lekdijk. Ga bij het dorp Tull en 't Waal van de dijk af de Strijpweg op. Sla aan het einde van deze weg rechtsaf naar de Waalseweg. Het tweede deel van de naam Tull en 't Waal duidt op het buurtschap 't Waal, waar u nu doorheen fietst. De naam 't Waal is ontleend aan een wiel.

Na ongeveer 1 kilometer ziet u links bij de ANWB-paddenstoel het fietspad Elpad dat door een hoogstamboomgaard leidt. Volg dit fietspad en ga na de witte brug over de Schalkwijksewetering rechtsaf de Kaaidijk op.

Na ongeveer 1,3 kilometer ligt rechts een oude woontoren.

Excursiepunt C 7. Kaaidijk

Waar sta ik?

U staat nu op de Kaaidijk, ter hoogte van de woontoren 'Vuylcoop', die aan de overzijde van de Schalkwijksewetering aan het Neereind is gelegen.

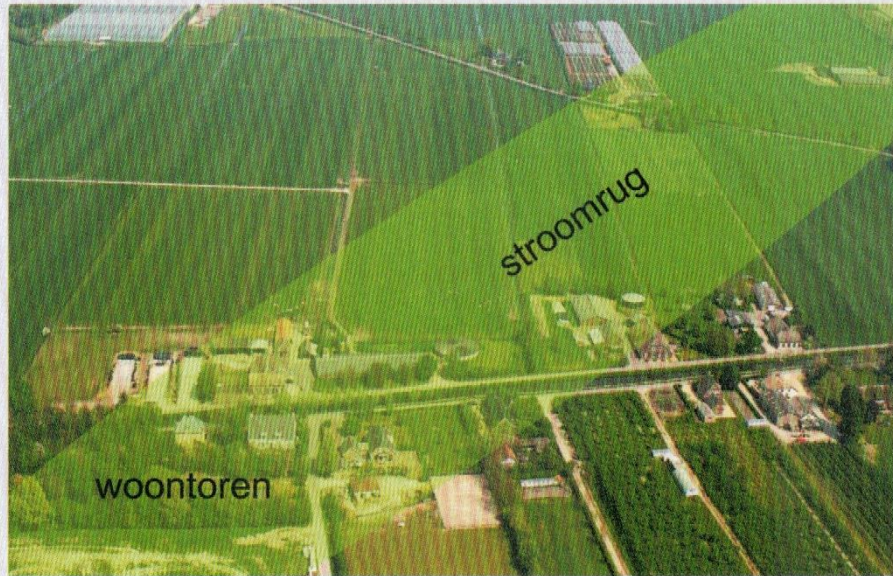
Wat zie ik?

U ziet de woontoren en de Schalkwijksewetering.

Wat is dat?

De woontoren 'Vuylcoop' is in het begin van de 14e eeuw gebouwd in de ontginningseenheid het Waalseveld precies op een oude stroomrug die hier de Schalkwijksewetering kruist. De rivier die hier lag was ongeveer 4000 jaar geleden actief. De stroomrug is met het blote oog niet te zien, maar wel op de hoogtekkaart. Als u langs de oevers van de Schalkwijksewetering kijkt, dan kunt u met enige fantasie een klein hoogteverschil zien. Oriënteert u zich daarbij op het water, dat altijd waterpas ligt.

Dit was de laatste stop op de route. Fiets nu verder de Kaaidijk af en ga aan het einde rechtsaf de brug over en direct weer linksaf (Lagedijk). Fiets de Lagedijk helemaal af en ga aan het einde weer links de Schalkwijksewetering over. Sla vervolgens rechtsaf (Jonkheer Ramweg), en ga over de spoorlijn weer rechts. Na 100 meter ligt rechts De Brink en u bent weer op het startpunt.

COLOFON

Bronnen

- Anoniem (2007) deel Romeinse Limesweg ontdekt. Website gemeente Houten. <http://www.houten.nl>
- Barends et al. (2000) Het Nederlandse Landschap. Uitgeverij Matrijs.
- Berendsen, H.J.A (1997) Landschappelijk Nederland. Uitgeverij van Gorcum, Assen.
- Bijldenstijn, R. (2005) Tastbare Tijd, Cultuurhistorische atlas van de provincie Utrecht. Uitgave van de provincie Utrecht.
- Hees, I. van, Schuur, J. en Voort, J. van de (2006) Aardkundige fietsroute gemeente Houten. Stage-opdracht opleiding Fysische Geografie, Universiteit Utrecht.
- Houten: Ontstaan en Groei, 2^e druk, 1989, Jan Smits, Otto Wttewaall.
- Rondom de Leedijk, 2003, Otto Wttewaall.
- Houten, het kasteel, de put en het paard; archeologische routes in Nederland 3, auteur Otto Wttewaall.
- Natuur met (w)aarde, handboek aardkundig landschapsbeheer; Landschapsbeheer Nederland, september 2004.
- Aardkundige waarden in de provincie Utrecht; A.A. Brombacher en W. Hoogendoorn, maart 2000.
- www.wikipedia.org

Links

www.landschaperfgoedutrecht.nl

www.provincie-utrecht.nl/buiteninbeeld

www.houten.nl/landschap

Tekst:

Anton Brombacher (provincie Utrecht)

Ronald van Diessen (gemeente Houten)

Eefje Smit (Landschap Erfgoed Utrecht)

Fotografie en reproducties:

Klaas van Bergen (provincie Utrecht), Anton Brombacher (provincie Utrecht), Ronald van Diessen, (gemeente Houten), Eefje Smit (Landschap Erfgoed Utrecht), Koen Volleberg, Otto Wttewaal, Fotocollectie gemeente Houten, Hoogheemraadschap De Stichtse Rijnlanden, Het Zeeuws archief, collectie Rijkswaterstaat, Landschap Erfgoed Utrecht, Het Utrechts Landschap.

Kaarten en afbeeldingen:

Rien van den Brink, Marga Oostveen (Sector Geografische Informatieverwerking, provincie Utrecht)

Grafische vormgeving:

Dadomoto, Nieuwegein

Drukwerk:

Roto Smeets GrafiServices, Utrecht

Drukwerk begeleiding:

Grafisch Centrum provincie Utrecht

Oplage:

2e druk, oplage 2.500 stuks

Verkooppunten

Boekhandels in de regio, provincie Utrecht (tel. 030-2582 228),

Gemeentehuis Houten (gemeente Ingang; tel. 030-6392 611).